

„Přece když něco je, tak je to pořád!“

„Opravdu?“ podivil se pan profesor – a Petr vůbec nevěděl, co na to říct.

(Lewis, C. S.: *Letopisy Narnie I. Lev, čarodějnice a skříň*. Praha: Orbis Pictus 1991, str. 38.)

Karel Balcar:

Některé nesnáze s moderní psychologíí^{1,2}

Tuto metodologickou úvahu o psychologické „hypotéze závislosti“ věnuji k 75. narozeninám svému milému učiteli a kamarádu Václavu Břicháčkovi, který nás učil hledět nejen na získané výsledky, nýbrž i na to, jak k nim kdo došel.

O vývoji moderní psychologie lze říci, že ve svém usilování o pověst objektivní empirické vědy napřed ztratila duši a pak i vědomí. To se dlouho vydržet nedá a občas se zdá, že se tu a tam přece jen pokouší zas přijít k sobě. Zůstat alespoň při smyslech však zřejmě není při jejích přírodo- a technickovědeckých aspiracích snadné. Dostává se přitom někdy do nesnází až přílišnou horlivostí, s níž kvapně přistupuje na takové předpoklady o povaze člověka, jimž se přirozený cit vzpírá a nad nimiž prostý rozum zůstává stát.

„Pane doktore...“

„... museli jsem udělat ve výchově nějakou chybu, že on teď...“

„... víte, já jsem to měl s ... hodně těžké, a tak teď už prostě nemůžu...“

„... v tomhle je celý otec, to má po něm a tak se s tím nedá nic dělat...“

„... něco z toho přece musí mít, vždyť nikdo nedělá něco jen tak za nic!“

„... jako psycholog jistě víte, že za tím ve skutečnosti je něco jiného ...“

Takové výroky, slýchané od psychologicky povzdělaných laiků, stejně jako tradiční učebnicové teze o „determinaci osobnosti“, ve mně vybavují vzpomínku na jeden obrázek. Je na něm nakreslen tatínek se synkem – školákem, jak společně hledí na právě donesené vysvědčení. To se hemží čtyřkami a pětkami a otec se tváří velice nespokojeně. Chlapec říká: „Tati, musíme se s tím smířit. Dědičnost a prostředí mi daly co proto.“

A tak se mi, jakožto povoláním psychologovi, vnucuje otázka: Co to my, odborníci v bádání o lidské mysli, své současníky učíme o nich samých? A čemu z toho tom vlastně sami doopravdy věříme o svých klientech, zkoumaných osobách a ostatních „psychologických“ bližních? A co z toho skutečně vztahujeme také i na sebe a na ostatní v „normálním“ praktickém životě?

Vychází mi z toho, že naše psychologie v duševním životě člověka hledá, zkoumá a hlásá především jeho „závislostí“. To je oprávněný a mnohdy užitečný směr zkoumání. Sami jistě nevládneme v plné míře ani sobě, natož svým okolnostem. Také máme přesvědčivé důvody nedůvěřovat nejen lidským výrokům, nýbrž i lidským smyslům a vzpomínkám. A jednou z našich předních starostí nesporně bývá uchovat sám sebe pokud možno živého, celého a výkonného. Tím vším – svým životem, jeho průběhem, jeho výsledky – nesporně v nezanedbatelné míře závisíme na mnoha dalších skutečnostech tohoto světa, vnitřních a vnějších, přítomných a minulých. A přece pohled do zrcadla, byť možná neostrého a pokřiveného, jež nám nastavují lidé naší vědeckou psychologíí

¹ Článek byl původně vytištěn v publikaci „Manere in montibus. Sborník Václavu Břicháčkovi k životnímu jubileu. UK FHS, Praha 2005“, str. 23 – 29. V tomto přetištěném znění jsem text na několika místech terminologicky a formulačně pozměnil.

² „Moderní psychologíí“ míním způsoby psychologického uvažování převládající v posledních sto padesáti letech. Pokusy překonat „moderní“ přístup k psychologíí přístupem „postmoderním“ vnímám ambivalentně, leckdy spíše jako zdroj dalších nesnází.

v různém stupni „pomoření“, mě leckdy zneklidní. Uvědomuji si, že zjednodušující výchozí předpoklady psychologického teoretizování, které tak elegantně vymezují pole kladených otázek a možností, jak získané odpovědi interpretovat, by při svém důsledném uplatnění vyvrátily smysluplnost psychologie samé, nádavkem k vyvrácení smyslu jakékoli jiné lidské snahy.³

Základní „hypotéza závislosti“ člověka na všem možném v jeho prostoru, čase a dění, má v psychologickém myšlení několik krajních podob. Poukážu na tři z nich, které ho svými nároky (opět: při důsledném, naštěstí však ve skutečnosti zpravidla nedokonaném uplatnění) aspoň teoreticky připravují o podstatné vlastnosti jeho žitého lidství.

Pandeterminismus, aneb vše je už určeno předem

Psychologie učí, že lidské prožívání a počínání je plně určeno příčinami již obsaženými v dědičných vlohách a v prostředí člověka. Jeho ušlechtilé i zlovolné činy jsou jen nevyhnutelným výsledkem dalších okolností a událostí, jejichž příčinný řetězec se bez přerušení pne v běhu času od přítomnosti zpět – a tím na nich není nic ani ušlechtilého, ani zlovolného. Důsledně vzato, vše, co a čím člověk žije, co prožívá a koná, bylo v plné míře rozhodnuto už při počátku světa. Naše hodnocení, rozhodnutí, snažení a jednání, jež konáme (zdánlivě) z vlastní vůle, jsou právě jen zdáním. Z „vlastní vůle“ nikdo ani nic nemůže, ani za nic nemůže. Jak dokládají třeba stoupenci evoluční psychologie, sami vlastně nekonáme nic, vše je pouze skrze nás konáno stejně, jako jsme konáni my. A to včetně oné iluze, že svým rozhodováním můžeme nějak samovolný běh věcí ovlivnit a že to běžně činíme. Pak ovšem i rady, intervence, bádání a samozřejmě i toto teoretizování psychologů jsou přesně tak, jak probíhají, jen nutným výsledkem předurčeného vývoje, neboť i každé slovo v tomto článku a každá čtenářova myšlenka v této chvíli nikdy nemohly být jiné, než právě jsou a jak k tomu jsou osudově předurčeny.

V tomto ohledu jsme my psychologové názorově i prakticky podivně rozštěpenými bytostmi. Na jedné straně hledáme a předpokládáme u lidí, se kterými máme co dělat, konkrétní předurčenost jejich veškerého prožívání, rozhodování a jednání. Tuto předurčenost se snažíme rozpoznat, abychom se pak sami mohli pokusit vstoupit – tentokrát však jakoby již s nějakou mírou vlastní svobody myšlení, rozhodování a jednání – patřičným zásahem do proudu jejich determinovanosti a uvedli jeho běh do kolejí, které pro něj zvolíme jako nejvhodnější. Kdybychom byli důslední, mohli bychom si ušetřit buď svou námahu, nebo aspoň svou starost o výsledek – vždyť i vše, co my podnikneme, a vše, co z toho pojde, je přece beze zbytku určeno předem...

Panegoismus, aneb vše konáme jen pro sebe

Psychologie stále v podstatě vychází ze zobecněného homeostatického předpokladu o životě: Cokoli člověk dělá, dělá proto, že mu něco schází nebo přebývá; a cílem veškerého jeho počínání je, aby nakonec tuto (svou) odchylku od (svého) životního optima odstranil a vrátil se do pohodového stavu „rovnováhy“ (svých) podmínek vnitřních a vnějších. Přeloženo do hovorového jazyka: Sobectví v podobě naplňování výhradně sebezáchovných či seberozmnožovacích potřeb vlastního organismu, vlastní osobnosti, vlastních genů atp. a z nich odvozených motivů je nejen hlavním, ale i jediným zákonem života.

A co s činy, které dokážeme konat s upřímným přesvědčením prostě ze zaujetí pro „věc samu“, ať jí jsou druzí lidé, příroda, ideální hodnoty? Obvykle dokážeme velmi vynalézavě vystopovávat a vysvětlovat i ten na pohled nejnesobečtější čin jako něco, co třeba velmi složitým řetězcem instinktových programů, pudových sublimací, podmíněných spojů, seberealizačních uspokojení či vyrovnávání poznávacích nebo aktivačních nesouladů přece jen slouží naší vlastní slasti, moci, sebepotvrzení či jinému individuálními

³ Přiznávám, že kvůli dramatickému účinku na některých místech svá tvrzení o současné psychologii poněkud přehenu nebo přehnaně zjednoduším, zvláště ve věci „panskepticismu“ – ale budiž.

prospěchu. A tam, kde to nejde – kde člověk třeba i vědomě obětuje svůj život pro „věc“, která mu je důležitější než jeho osobní přežití a rozmnožování? Takové „vymknutí“ z jinak přece „psychologicky normálního“ sobectví lze vysvětlit už jen chybou v programu, abnormitou – třeba „poruchou pudu sebezáchovy“...

Panskepticismus, aneb nevěřte svému (sebe)poznání

Ověřitelný postřeh, že to, co prožíváme jako skutečné, je vždy zčásti také naším výtvořem, dotahuje psychologie ve svém psychodynamickém interpretačním nadšení do krajnosti „nevěřit ničemu“, co nám psychologům o své skutečnosti sdělují druzí, zvláště pokud jsou k tomu náhodou ještě našimi pacienti. Popřípadě to vůbec prohlásit za věcně bezvýznamné, jak kdysi učinili behavioristé či reflexologové. V novějším vývoji pak máme věřit konstruktivistům, že jejich konstruování prožívané reality jako pouhé subjektivní konstrukce bez jakékoli předpokládané souvislosti s objektivně možná někde existující, možná vůbec neexistující realitou je to pravé poznání.

Předpoklad různých tradičnějších teorií poznání, že praktická užitečnost je vhodným kritériem platnosti poznávání na člověku nezávislé reality tu ovšem neobstojí. I tento předpoklad a toto hodnocení lze snadno vyložit jako pouhou subjektivní konstrukci člověka, a stejně tak možná i jeho představu, že vůbec žije. Toto pouze logicky nevyvratitelné pojetí ohrožuje jen záludná smyčka logického sebepopření: i interpretaci lze interpretovat jako iluzi sloužící jinému než prohlašovanému záměru a i konstruktivismus je pak pouze jednou z možných konstrukcí našeho prožívání světa...

Člověk podle moderní psychologie

„Člověk je tvor dvounohý, neopeřený...“ – tak definuje lidskou bytost Zenon v Komenského „Diogenu Kynikovi“. Jakého člověka nám – přinejmenším implicitně prostřednictvím svých teoretických výroků – představuje moderní psychologie? Naprogramovaně vznikajícího, solipsisticky prožívajícího a homeostaticky konajícího a posléze stejně tak zanikajícího robota v průsečících od nepaměti také naprogramovaných vlivů příčinného dění. Ptát se po programátorovi se moc nesluší, snad nějaká ta hmota jako věkověčná sebeutvářející danost. Nebo že by geny, ty mršky chytré, co prý skrze naše iluzorní bytí a jednání svévolně realizují skutečný smysl života ve vesmíru – své vlastní množení?

Kritizovat nedokonalost lidských, i psychologických, myšlenek je snadné. Jakou má však psychologie alternativu? Nemám na mysli psychology kteréhokoli metodologického ražení. Ti díky své lidské nedůslednosti obvykle dokáží rozumně proplout úskalím sice logických, avšak v konečném důsledku sebepopírajících předpokladů naturalistické filozofie duševního života jako naprosto předurčeného, zcela soběstředného a naivně sebeklamného dění v „lidské jednotce“ samovyvíjející se hmoty. Myslím tím samu psychologii jako praktickou cestu poznání.

Argumentem pro výše připomenuté předpoklady jsou pochopitelně objektivní empirické doklady toho, že prožívání a počínání člověka je průkazně často závislé na těch a oněch předchozích a současných okolnostech jeho života, průkazně často slouží jeho prospěchu a průkazně často se svou orientovaností různí od takové reality, jakou pro něj odpozorováváme či vytváříme třeba my, zkoumaví psychologové. Sám se na tom podílím a dokonce i věřím, že v nějaké míře ku všeobecnému prospěchu. Problém je metodologický.

Předmět, metoda a výsledky

Můžeme-li vůbec cokoli doložit, pak snadno doložíme, že výsledky získané jakýmkoli bádáním závisí nejen na poznávaném předmětu, nýbrž zároveň i na metodě, kterou k jeho poznání užíváme. Stejně tak jako metoda předpokládající a hledající přímočaré vztahy přinese poznatky pouze o těchto druzích vztahů i tam, kde jinak pozorujeme třeba vztahy křivkové, tak i metoda vytvořena k měření vztahů závislosti prokáže pouze tyto vztahy a

nikoli jiné. To, co je jinak, zůstane (nehledě na rozsah) právě jen „nevysvětleným zbytkem“ rozptylu, který by předpokládaně měl či mohl být svými patřičnými determinacemi ve své závislosti plně vysvětlen, pokud bychom zahrnuli do pozorování další nezávisle proměnné, přesněji kontrolovali, měřili atp. Můžeme však vytvořit metody bádání, které by prokazovaly nezávislosti? V současném pojetí vědeckého dokazování jako formulace úspěšné předpovědi sotva. „Nezávislost“ – tedy determinovanost lidského počínání v nějaké míře pouze vlastním, ničím jiným nepředurčeným rozhodnutím – se právě vzhledem ke své povaze předpovědět z již zjištěných okolností nedá.

Proti známému murphyovskému poznatku, že za přesně kontrolovaných fyzikálních, fyziologických a všech dalších podmínek experimentu živý organismus udělá, co ho právě napadne, stojí ovšem nepopiratelný průkaz, že i člověk podstatnou měrou v tomto ohledu deteminován vskutku je, že rozsah jeho právě možné svobody je vždy různými závislostmi na sledovaných podmínkách omezen a jeho prožitky a projevy tedy v nějaké míře skutečně či potenciálně vypočitatelné jsou. Proti možnosti prokazovanou míru závislosti plně zobecnit však stojí to, že vypočítat, kolik oné (také předpokládané) svobody za jakých okolností opravdu uplatní, je znemožněn tím, že i jeho rozhodnutí jednat podle vlastní vůle, anebo se nechat unášet vlivem okolností, je také svobodné a tudíž nepředpověditelné, od případu k případu měnlivé. Zjistíme-li někdy, že něco nějak je, není to ještě důvod věřit, že to tak musí být stále.

Co s tím?

Zdá se však, že většina lidí žije v našem světě navzdory moderní psychologii podle svého. Necháávají se ovlivňovat, starají se o sebe a konstruují si svou realitu, jak kdy chtějí. A když se rozhodnou jinak, vzeprou se svým podmínkám, ledacos svého obětují pro něco „nesvého“ a ověřují si, jak jsou věci ve skutečnosti. Takže případné rady zužitkují nejspíš jen ti hloubavěji psychologizující, jež by některá bojová hesla soudobé psychologie mohla tu a tam mást. – Psychologové aspoň trochu vzdělaní v metodologii, třeba právě zásluhou jubilanta V. B., doufejme tyto rady potřebovat nebudou.

1. Psychologie, i ta „moderní“, může být ku prospěchu, když její poznatky přijímáme s vědomím jejich omezenosti výchozími předpoklady a užitými metodami a víme, v čem hlavně tato omezení spočívají.
2. Pandeterministický, panegoistický a panskeptictistický obraz o člověku, o jeho duševním životě, konání a poznání, ze kterého moderní psychologie vychází, je jedním z jejích omezení, a to podle situace někdy opominutelným, jindy velmi podstatným.
3. O míře svobody a obětavosti, kterou člověk ve svém jednání uplatní, rozhodují většinou současně jednak jeho – psychologii odhalovaná – omezení různými jinými podmínkami, jednak však také on – psychologickému uchopení se leckdy svévolně vymykající – sám po svém, a to případ od případu různě.
4. O praktické platnosti jeho poznávání objektivně sdíleného světa a sebe samého je na místě pochybovat někdy značně, jindy však jen nepatrně; a stojí za úvahu, kdy nakolik a proč.
5. Až vám bude někdo říkat, že všechno je – podle „současného vědeckého psychologického poznání“ – jinak, než vám dosvědčují vaše smysly, objasňuje váš rozum, ukazuje váš cit a dokládá vaše vůle, nevěřte mu bezvýhradně, ani když to je náhodou psycholog, tvůrce této úvahy nevyjímaje.